

Роль і місце риторики у системі шкільної мовної освіти

Анотація. Статтю присвячено одному з аспектів проблеми оновлення змісту й методики навчання української мови в школі. Авторка обґрунтовує доцільність введення до мовленнєвої змістової лінії програми з української мови для учнів 10-11 класів (рівень стандарту) нового розділу – «Практична риторика», визначає місце, роль і завдання риторики в школі. З огляду на нові завдання шкільної мовної освіти, прагнення інтегрувати національну систему освіти в європейський і світовий освітній простір, суть сучасної риторики, уведення її у програму є обґрунтованим та актуальним. На думку автора, риторика необхідно вивчати в школі протягом усіх років насамперед тому, що теорія й практика її спрямована на формування мовця, особистості, здатної до входження в соціум і готової до розв'язання різних життєвих проблем.

Ключові слова: шкільна мовна освіта, риторика, мовець, мовна особистість, мовні, мовленнєві, риторичні вміння, компетентність.

До переліку загальних тенденцій, що засвідчують вихід української освіти з кризи, відносять, зокрема, демократизацію освітнього процесу, посилення гуманізації й гуманітаризації, інтегрування національної системи освіти в європейський і світовий освітній простір. Ці та інші ознаки мають бути відображені у змістовому й технологічному складниках навчально-виховного процесу. З цією метою триває робота зі створення державних стандартів, оновлення чинних (для 5-9 кл.) і розроблення нових (для 10-11 кл.) програм, інноваційних методик, підготовки й подання на конкурс підручників та ін.

Проблема переформатування процесу навчання шкільних предметів таким чином, щоб вони стали цікавими, змістовними, максимально корисними, щоб відповідали соціальним й інформаційним потребам учнів, захопила

сьогодні вчених, педагогів, учителів, батьків, учнів, журналістів, громадських активістів та ін. Усі одностайні в розумінні того, що зміни неминучі, однак процес продукування й упровадження їх бачать по-різному. Усвідомлення незворотності й нагальної потреби радикальних змін нерідко конкурує з упертим небажанням їх упроваджувати.

Так, у зміст нової програми з української мови для учнів 10-11 класів (стандарт) уведено розділ «Практична риторика» як компонент мовленнєвої лінії. Таке рішення авторів проекту (Голуб Н., Горошкіна О., Новосьолова В., Романенко Ю.) обумовлене важливістю мовної освіти, актуальністю компетентності «спілкування державною мовою», провідними позиціями мовлення у соціальній діяльності людей і переконанням, що «ця діяльність повинна бути організована правилами [10, 123]». У змістовому полі мовленнєвої й мовної лінії чинної програми таких правил не передбачено. Обговорення проекту програми, до якого долучилися вчителі української мови і літератури, засвідчило неготовність певної частини вчителів до таких змін. У листах нерідко виявляємо пропозиції такого змісту: «Зменшити кількість годин на практичну риторіку», «Вважаю недоцільним відводити на вивчення практичної риторіки 16 годин на рік», «Збільшити кількість годин на повторення орфоєпії, орфографії за рахунок практичної риторіки» та ін. Висловлюємо припущення, що причинами такого реагування вчителів може бути орієнтування на чинну програму ЗНО, брак досвіду й належної підготовки для викладання риторіки, нерозуміння суті риторіки, суспільного й особистісного значення її, небажання ламати стереотипи у навчанні української мови.

У результаті зіставлення змістового компонента чинної програми й завдань шкільної мовної освіти виявляємо прогалини, що є бар'єром для розв'язання їх. На уроках української мови маємо формувати «національно-мовну особистість», «компетентного мовця» з відповідними характеристиками. Зокрема, до числа ознак, які об'єднує в собі поняття «мовець», відносять такі:

- наявність у мовця комунікативної настанови;

- знання предмета обговорення;
- володіння комунікативними навичками;
- сформоване ставлення до самого себе (тобто самооцінювання);
- ставлення до слухачів і предмета виступу;
- психологічна стійкість [2, с. 122].

Національно-мовна особистість передбачає наявність додаткових ознак, насамперед ціннісного ставлення до української мови, активного послуговування нею в усіх сферах суспільного життя, мовної стійкості. Чинна програма змістовим наповненням мовної і мовленнєвої ліній не забезпечує формування всіх названих характеристик.

Мета статті – обґрунтувати доцільність навчання риторики учнів загальноосвітніх навчальних закладів, визначити роль і місце практичної риторики у шкільному курсі української мови.

За період більш як 2500 років існування риторики зафіксовано кількості визначень цього поняття. На різних етапах розвитку риторичу характеризували як «знаряддя стилю», «мистецтво мислити – мистецтво говорити – мистецтво писати», «мистецтво переконання», як «чесну й велику вільну мудрість», «княгиню душ», «царицю мистецтв», «теорію й майстерність ефективного мовлення» тощо [3, с. 197]. Узагальнення їх дає змогу виділити три ключові позиції, покладені в основу тлумачення, – мистецтво *переконання* (авторство приписують Горгію, Ісократу, Платону, Аристотелю); мистецтво *говорити* добре (Квінтіліан); мистецтво *прикрашання* (Цицерон) [1, с. 14].

Сучасні дослідники риторичу розглядають як «науку лінгвістичну, тобто мовознавчу, більше того – живомовну», як «науку успіху» (Мацько Л.), «фундаментальну теорію і мистецтво мовлення», «мистецтво мислити», «вчення про мовленнєве виховання» (Аннушкін В.).

За визначенням Ю. Рождественського, риторичу варто сприймати не лише як «учення про елегантне мовлення», а передусім як «мистецтво керування суспільними процесами», тому її сьогодні пов'язують з усіма видами словесності, а не тільки з ораторською промовою, як це було в період

античності. Сам же розвиток риторики, на переконання вченого, передбачає водночас удосконалення мовлення окремої особи й розвиток мовлення в суспільстві шляхом розвитку діалогічних стосунків і взаєморозуміння, що і є «запорукою успіху і благодаті суспільства [10, с.10]».

Ураховуючи зазначене вище, сучасну риторику розглядатимемо як теорію й практику ефективного (доцільного, переконливого, впливового, гармонійного, досконалого) мовлення.

Українська риторика має багату історію й досвід, що, на жаль, досі не мають запиту на впровадження в освітній процес. За висновками С. Сірополка, дослідника історії освіти в Україні, риторика була «улюбленим предметом учнів, бо вона подавала різні готові зразки високомовних речень, порівнянь, сентенцій, прикладів з історії й ін. Користуючись цим матеріалом, ритор міг без великих зусиль скласти промову на будь-яку визначену тему [11, с. 149]». Значну вагу в риторичних курсах професорів Києво-Могилянської академії мали «ідеї спільного блага, служіння всенародній користі, Батьківщині», що «служували критерієм усіх моральних оцінок [7, с. 103-104]».

Зокрема, Ф. Прокопович у своєму підручнику застерігав: «Отже, ті, хто розпочинає вивчення цього мистецтва, найдостойнішого і найкращого, хай найперше навчаться бути чесними і корисними для людського життя. Нехай вони знають, що оратори, як і воїни, одержують від вождя мечі не на те, щоб переслідувати чесноту, а щоб відбивати вади, – щоб захищати справедливість, щоб допомагати невинності, щоб сміливо захищати Батьківщину і церкву. Бо й Христос проповідував, що нам колись доведеться звітуватись не лише за вчинки, а й за слова [8, с. 115]».

Відповідно до класичних традицій, послідовність мовної освіти була такою:

- 1) елементарні відомості про мову, формування вмінь і навичок читати й писати;

- 2) засвоєння граматики як загального нормованого уявлення про правильність мови;

3) перехід до риторики, що означало навчання ефективно користуватися мовою.

Так було до середини XIX століття. Одна з ідей теоретиків риторики цього періоду полягала в тому, щоб підготувати учнів риторичного класу до оволодіння Словом в усьому багатстві реальних суспільно-мовленнєвих зв'язків.

Сьогодні актуалізуються багато сентенцій античних мудреців, зокрема такі:

1. Не практична ціль, а духовна мораль повинна керувати мовленнєвими вчинками, причому змінити мораль потрібно не лише в ораторів, але й у суспільства (*Платон*). 2. Людина має вчитися підкорятися самій собі й виконувати свої рішення (*Цицерон*). 3. Моральна потворність – байдужість до поганих вчинків і слів (*Теофраст*). 4. Не можна зневажати виконанням обов'язку лише через страх нажити собі ворогів чи кому-небудь не сподобатися. Виконання обов'язку дає людині славу, користь від якої більша, ніж згуба від можливого ворога (*Г. Франческу*). 5. Дім, у якому немає книги, подібний до тіла, позбавленого душі (*Цицерон*). 6. Людський розум виховують навчанням і мисленням (*Цицерон*). 7. Якщо буде доброта у серці, буде привабливість у характері. Якщо буде краса у характері, буде гармонія в долі. Якщо буде гармонія в долі, буде порядок у нації. Якщо буде порядок у нації, буде мир в усьому світі (*Конфуцій*).

Злободенними й співзвучними сучасним напрямом реформування освіти варто вважати висновки Квінтіліана про те, що освіта повинна базуватися на принципах демократизму, гуманності й бути морально орієнтованою. Кращим доробком філософа й педагога є «Риторичні настанови» у дванадцяти книгах, що являють собою системний виклад теорії риторики й авторську методику навчання її. По-сучасному й нині звучать такі положення настанов:

1. Майбутнього оратора потрібно виховувати з дитинства.
2. Для виховання оратора, потрібні три речі: безперервне вправління, прекрасні вчителі й різноманітні пізнання.

3. Оскільки на формування дитини впливає оточення (годувальниця, батьки, члени родини, вчителі), їхнє мовлення має бути зразковим.
4. Вже в початковій школі необхідно слідкувати за тим, як дитина засвоює граматику і лексику мови, як розвивається її словниковий запас, адже в цьому віці формуються не тільки головні позитивні якості, а й недоліки мовлення.
5. Навчання риторики обов'язково передбачає систему заохочень (мотивацій).
6. Багато уваги варто приділяти всебічному розвитку дитини (крім риторики, вона повинна мати гарні базові знання (з граматики, філософії, музики, геометрії, вимови тощо), добру пам'ять і багатий словник.
7. Потрібно турбуватися про розвиток творчих здібностей, а також розмежовувати природжене обдарування (або талант), і набуту здібність (освіту).
8. Особливої уваги потребує моральна сторона оратора, оскільки справжнім оратором може бути лише добра і чесна людина.
9. Значну увагу потрібно приділяти наслідуванню, практиці складання власних творів і перекладам.
10. Важливе значення для майбутнього оратора має знання стилів [6].

Ключовим словом класичної риторики загалом і настанов Квінтиліана зокрема є «оратор». Патетика цього поняття нерідко викликає пересторогу й занепокоєння у вчителів, адже «не всі повинні бути ораторами», «не кожен повинен ставати оратором». Вважаємо за доцільне у шкільному курсі риторики замінити його іншими – «мовець», «співрозмовник», адже на уроках мови ми маємо формувати «компетентного мовця».

Риторику необхідно вивчати у школі протягом усіх років насамперед тому, що теорія й практика її спрямована на формування мовця, якому властиві такі чесноти:

1) щирість: *Одне слово, сказане від щирого серця, діє на розум сильніше всяких найважливіших доказів і переконливіше всяких розміркувань (А. Аміль);*

2) правдивість: *Обов'язок оратора – говорити правду (Платон);*

3) чуття міри: *...Не тільки сказати те, що потрібно, але й не сказати того, чого не треба (Цицерон); Базікало хоче примусити себе любити – і викликає ненависть, хоче зробити послугу – і стає нав'язливим, хоче викликати подив – і стає смішним (Плутарх).*

4) гуманність: *Не можна бути красномовним оратором без пристрасного прагнення добра й свободи (Е.Ренан);*

5) доброчесність: *Хоча всяка доброчесність нас притягує до себе, однак найбільше це творять справедливість і щедрість (Цицерон)*

б) дотепність: *А оратор має володіти дотепністю діалектика... Веселий жарт викликає прихильність до того, хто жартує... кожного захоплює дотепність, яка міститься іноді в одному єдиному слові..., дотепність розбиває, пригнічує, принижує й заперечує супротивника чи показує самого оратора людиною витонченою, освіченою, тонкою (Цицерон) та ін.*

Українська риторична практика нагромадила чималий досвід, збагатила науку оригінальними методиками, що передбачали у процесі навчання розгляд таких питань: розкриття значення слова й естетичних якостей у сполученні з іншими словами; поєднання лексем, що утворювали б художню цінність; виявлення нових нюансів значення слова; засвоєння способів словесного вираження; пояснення й обґрунтування смислових фігур, аналіз тропів; вироблення доброї дикції; добір доказів; розташування матеріалу й мовне оформлення його; трактування почуттів та ін. Привертаючи увагу до цих аспектів, учитель має змогу показати можливості слова: воно може бути «банальним і тьмяним», гострим, сильним, усемогутнім, «подією у сфері думки», «подібним до молота», дивовижним, «закутим у ланцюги», «переконливішим за золото», твердим, і лише в результаті такої роботи учні навчаться відчувати слово, у них буде формуватися мовне чуття.

Саме риторика навчає відрізнити «погане» й «добре слово», прикрашати свої висловлення «світлими істинами», «найблагороднішими почуттями», «сильними виразами», «силою слова приковувати до себе натовп слухачів»,

«боротися за чистоту думок і почуттів», «не кидати слів на вітер», «уміти вмовити людей», слухати й чути, як бути дотепним та ін.

Звуження сприйняття риторики до пишномовства, прикрашеного мовлення, не пов'язаного з розумовими операціями, а також суспільно-політичні процеси спричинили вилучення її на тривалий час із системи гуманітарної освіти, що «згубно позначилося на вихованні сильних мовних особистостей, без яких демократія неможлива [1, с. 12]».

З багатьох джерел відомо, що появі й розвиткові риторики сприяло утвердження демократії в державі й неодмінного її супутника – свободи слова. Алогічним видається, що в Україні, яка є демократичною, правовою і соціальною державою, досі не передбачено навчання риторики в ЗНЗ і вишах.

На користь риторики у шкільному курсі української мови свідчать такі характеристики її суті:

1. Риторичні знання за своєю суттю є антропоцентричні, «ідеально пристосовані до практичного освоєння [1, с. 4]».

2. Риторика пропонує сформульований «алгоритм мовленнєвої поведінки» людини [1, с. 4].

3. Риторика сприяє довершенню загальної й мовної освіти, забезпечуючи засвоєння норм публічної аргументації й готуючи до продуктивного обговорення суспільно й особистісно важливих проблем.

4. Риторика спрямована водночас на виховання ритора, гідного громадянина зі своєю життєвою позицією, багатьма чеснотами й компетентного мовця, здатного виражати й захищати свою позицією засобами мови.

5. Знання риторики сприяє персоніфікації особистості, увиразнює її індивідуальність, неповторність.

Аргументом на користь риторики є також засилля в суспільному просторі елементів чорної риторики, ознаками якої є різні види й форми маніпулювання, спотворення фактів, ігнорування істини. Поведінковими ознаками такої риторики є популістські обіцянки, безпідставні звинувачення, безвідповідальність, зухвальство, цинізм, аморальна поведінка. Знання основ

практичної риторики сприятиме виробленню у школярів імунітету, здатності не потрапляти в тенета маніпуляцій, конфліктів і погроз.

Риторика сприяє покращенню освітніх результатів в умовах компетентнісного навчання: формування культури мислення (самостійність, самокритичність, глибина, гнучкість, оперативність, відкритість, ерудиція); культури мовлення (правильність, виразність, ясність, точність, стислість, доцільність, привабливість, мелодійність); культури поведінки (ввічливість, тактовність, толерантність, коректність, упевненість); культури спілкування (повага до співрозмовника через вивчення його інтересів, управління поведінкою аудиторії, залучення однодумців, відповідальність за кожне мовлене й написане слово); культури виконавської майстерності (виразність і доцільність жестів, міміки, правильність дикції й інтонації) [9].

Актуальність риторики в світі підтверджує поява різних напрямів наукових досліджень, нових навчальних дисциплін, зокрема, контент-аналізу, що досліджує питання сприйняття мовлення, мовленнєвого керування аудиторією, удосконалення ораторського мовлення в умовах масової комунікації [10, с. 87].

Риторика – невід’ємний складник американської системи освіти, елементи її методики активно впроваджують нині по всьому світу. Сучасна американська риторика ставить у центр уваги своїх інтересів мовленнєву активність особистості, вважаючи, що саме мовлення є основою соціалізації людини. Тому всі системи мовленнєвого виховання, розроблені в американській риторичі, спрямовані на розвиток активності, ініціативності, самовпевненості, здатності ефективно захищати особисті інтереси за допомогою мовлення, орієнтованого на обов’язкове досягнення успіху. Особливого значення у мовленнєвому становленні і вираженні особистості надають манері говорити [13, с. 16].

Цікава для вивчення й наслідування японська теорія мовного існування, що розглядає мовленнєву діяльність як головний засіб суспільного розвитку й тісно пов’язана з загальними культурними традиціями країни. Японці

опікуються проблемою формування особливого типу мовної особистості, що «ефективно й грамотно облаштовує своє мовленнєве спілкування і взаємодію в суспільстві [10]».

Результатом процесу навчання української мови мають бути сформовані ключові й предметна компетентності, що, згідно з психолого-педагогічними дослідженнями, містять такі компоненти: емоційний, ціннісний, когнітивний, поведінковий. Кожен із них має конкретні прояви, а саме: *емоційний* – це емоційна адекватність у спілкуванні, прихильність, сентиментальність, чуйність, емпатія, увага до дій партнерів; *ціннісний* – ціннісне ставлення до мови й спілкування; сформована внутрішня потреба спілкуватися, у процесі спілкування прагнення гармонії, порозуміння; *когнітивний* компонент пов'язаний зі знанням теорії мови й мовлення, а також із пізнанням іншої людини (співрозмовника), здатність говорити й слухати, передбачити поведінку інших комунікантів, ефективно розв'язувати проблеми, що виникають між людьми; *поведінковий* відображає здатність дитини до співробітництва, спільної діяльності, ініціативність у спілкуванні, організаторські здібності тощо, відповідальність за мовлене й написане слово й ін. Домогтися таких результатів лише засобами лексичних, граматичних чи стилістичних знань і вмінь неможливо. Сучасний комунікант повинен мати бажання налагоджувати контакт з іншими мовцями, уміти організовувати спілкування, володіти навичками слухання співрозмовника, емоційного супроводу розмови, виявляти емпатію, приймати рішення у процесі спілкування й повідомляти про нього, уникати конфліктів тощо.

Навчання риторики в початковій школі, у 5-9 класах потребує окремого дослідження. Знайомство краще починати не з елементів класичної риторики, а з роботи зі словом і мовленнєвими жанрами.

Для процесу формування компетентного мовця традиційний перелік мовних і мовленнєвих умінь доцільно доповнити риторичними. На підтвердження такої ідеї зіставимо тлумачення цих понять:

Мовленнєві вміння – уміння створювати власні висловлення відповідно до мовленнєвої ситуації на основі опанування мовленнєвих понять [12, с. 156].

Мовні вміння – здатність до виконання практичних дій на основі засвоєних знань із мови [12, с. 160].

Риторичні вміння розуміємо як набуту здатність мовця здійснювати планомірну підготовку до міжособистісного, групового чи масового спілкування і досягати усвідомленого ефективного впливу на слухача [5, с. 57].

Очевидно, що риторичні вміння довершують образ мовця, сприяють набуттю досвіду переконливого, впливового й красивого мовлення. Робота з вивчення риторики в старших класах має бути спрямована на формування вмінь мотивувати своє спілкування (свій виступ); будувати гармонійні стосунки зі співрозмовниками (слухачами); формулювати мету; моделювати образ співрозмовника (слухача); добирати аргументи; прогнозувати реакцію співрозмовника (аудиторії), готувати себе до сприйняття цієї реакції; добирати мовні засоби вираження думки; поєднувати в мовленні раціональне й емоційне, нейтральне й образне; ставити запитання й відповідати на запитання; тримати зоровий контакт; орієнтуватися в ситуаціях спілкування; аналізувати й критично оцінювати свої й чужі висловлення та ін. Важливість риторичних вмінь полягає іще й у тому, що завдяки їм мовець вибудовує індивідуальну мовну стратегію, формує мовне чуття і мовний смак, напрацьовує власний стиль спілкування – а це вже ознаки майстерності мовця.

Насамкінець варто зазначити: особистість кожного учня формується передусім засобами мовної освіти. З огляду на те, що стратегічною метою української шкільної освіти є розвиток і самореалізація кожного учня, навчання елементів практичної риторики є виправданим. Наявність ознак компетентності мовця вивищує, увиразнює, облагороджує його досягнення в будь-якій галузі (освіті, науці, спорті, політиці тощо) й навпаки – некомпетентність створює ситуацію дисгармонії, ставить небажані бар'єри, шкодить іміджу. Гуманізація освіти спрямовує школу на виховання моральної, висококультурної освіченої

людини, а культура, моральність, освіченість формується і виражається в слові й через слово.

Abstract. The article is devoted to the issue in updating content and teaching methods of Ukrainian language at school. The author justifies appropriateness of introduction of a new section – «Practical Rhetoric» into Ukrainian language syllabus for students in grades 10-11 (level of standard), defines the place, role and tasks of rhetoric at school. Given new challenges of school language education, desire to integrate national education system into European and global educational space, the essence of modern rhetoric, its implementation into the program is reasonable and relevant. According to the author, rhetoric should be studied at school throughout all years, primarily because theory and practice of it is aimed at forming a speaker and personality capable of entering society and ready to cope with various life challenges.

Key words: school language education, rhetoric, speaker, linguistic personality, language, speech, rhetorical skills, competence.

Література:

1. Безменова Н. А. Очерки по теории и истории риторики / Н. А. Безменова. – М. : Наука, 1991. – 215 с.
2. Василевич А. П. Публичная речь как объект исследования. Обзор научной литературы США : оптимизация речевого воздействия. – М. : Наука, 1990. – С. 120–126.
3. Голуб Н. Б. Риторика у вищій школі : моногр. / Н. Б. Голуб. – Черкаси : Брама-Україна, 2008. – 400 с.
4. Голуб Н. Б. Риторична освіта сучасного вчителя / Н. Б. Голуб // Зб. наук. праць Бердянського держ. пед. ун-ту. – 2009. – №4. – С. 197–203.
5. Голуб Н. Б. Риторичні вміння як базовий компонент риторичної компетенції старшокласників / Н. Б. Голуб // Наукові записки Ніжинського держ. ун-ту. – 2011. – № 5. – С. 56–59.

6. Квинтилиан М. Ф. Риторические наставления / М.Ф. Квинтилиан ; пер. с лат. Э. Никольского [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/antlittr/quintilianus/institutio-oratoria/kn01.htm>.

7. Куньч З. Й. Українська риторика: історія становлення і розвитку : навч. посіб. / З. Й. Куньч. – Львів : Львівська політехніка, 2011. – 248 с.

8. Прокопович Ф. Філософські твори : у 3-х т. / Ф. Прокопович. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 1. – 512 с.

9. Риторична культура вчителя в умовах профілізації / [Горошкіна О. М., Нікітіна А. В., Попова Л. О.]. – Луганськ : СПД Резников В.С., 2007. – 119 с.

10. Рождественский Ю. В. Принципы современной риторики / Ю. В. Рождественский ; под ред. В. И. Аннушкина. – [3-е изд. испр.]. – М. : Флинта: Наука, 2003. – 176 с.

11. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.

12. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб. / кол. авторів за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2015. – 320 с.

13. Троянкина Л. Д. Основы теории и практики эффективного речевого общения (Современная риторика) : учеб.-метод. пос. – М. : РХТУ им. Д.И. Менделеева, 2001. – 108 с.